

روند شکل‌گیری و توسعه فضایی شهر بابل

حسن رجب پور کاری

کارشناس ارشد جغرافیای انسانی

چکیده

هدف این مقاله بررسی تحول تاریخی بابل در بستر جغرافیایی محلات آن است که به شکل‌گیری محلات فعلی بابل انجامیده است. در این مقاله نگارنده سعی نموده بابل را در ۵ مرحله حساس تاریخ شکل‌گیری آن مطالعه کرده و محلات گذشته آن را با محلات فعلی تطابق دهد. بیشتر بحث، حول محور مکان جغرافیایی محلات قدیم و تجسم دیروز بابل بر بستر امروز استوار است.

واژگان کلیدی

روند شکل‌گیری - توسعه فضایی - بستر جغرافیایی - محلات شهر

مقدمه

بابل در قدیم مشهد سر نام داشت که در ابتدا به عنوان یک روستای کوچک در مصب رود بابل در کرانه جنوبی دریای خزر به عنوان بندر مشهد سر نقش ایفا می‌کرد.

شهر بابل با توجه به شرایط طبیعی و اقلیمی و موقعیت جغرافیایی خود در طول تاریخ و مطابق الگوی عمومی بافت شهرهای ایران در نواحی معتدل و مرطوب شکل گرفته است. بابل شهر است نو بنیاد که بیشتر بافت خود را مدیون یک قرن اخیر در دوره قاجاریه می‌باشد و نه تنها در سطح ملی هویت ساز نبوده بلکه اندک شخصیت به جا مانده از گذشته خود را از دست داده است.

بابل امروزه آمیزه‌ای از تضادهای فضایی است روند کهنگی بافت‌های مرکزی شهر و نوسازی و بلند مرتبه سازی محلات نمونه بارز از این مدعاست. محلات بابل از نظر سطح و جمعیت یکسان نبوده و شکل‌گیری محلات تابع عواملی چون موقعیت جغرافیایی - منابع آبی - زمین‌های زراعی، ساختار اجتماعی و طوایف ساکن در آن و روستاهای الحاقی بوده است.

تغییرات کالبدی به منظور ایجاد معابر اتومبیل رو در بابل آغاز گردید و خیابانهای اولیه با بافتهای قدیمی که تقریباً قابلیت تردد اتومبیل را نداشته در دهه‌های اخیر واپس‌گرایی اجتماعی یافته و از منزلت سکونت گاهی آن کاسته و بیشتر کاربری تجاری گرفته‌اند. با احداث خیابانهای نسبتاً جدیدتر و با فضا سازی مجموعه‌ای از آپارتمانها، ویلاها، هتل‌ها و مجتمع‌های مسکونی در سطح شهر و بخصوص در سواحل دریا بیشتر با فرهنگ تقلیدی غربی شکل‌های سنتی در هم شکسته‌اند و چهره دگرگونی برای بابل ساخت.

مراحل توسعه شهر بابل

مرحله اول: هسته اولیه شهر بابل

به گفته پیشینیان، ۹۰۰ سال قبل چند خانواده سرشناس از آبادی پازوار

۶۲ / دوره شانزدهم، شماره شصت و پنجم

(زادگاه امیر پا زواری شاعر معروف) در مصب رود بابل که در آن زمان غیر از مسیر فعلی بوده است، با شغل ماهیگیری اقامت گزیدند و اندک اندک به آبادانی آن پرداختند^(۱)

بر اساس نوشته‌های قدیمی لنگرگاهی در مرداب واقع در مصب رود بابل به وجود آمد که در آن زمان لنگرگاه مناسبی نبوده و تنها قایق‌ها و کرجی‌های^(۲) کوچک در آن بارگیری می‌کرده‌اند. کم‌کم این لنگرگاه توجه تجار و بازرگانان را از کانونهای نسبتاً دور و نزدیک به خود جلب می‌کند. بنابراین تنها راه ارتباطی با سایر بلاد از این لنگرگاه بوده است و از این طریق تجار با رهايشان را در راه تجارت بکار می‌انداختند. برای این منظور عده‌ای از مردم ساکن در حاشیه رودخانه به عنوان باربر بکار گرفته می‌شد. از آن جائیکه باربرها هر روزه این حمل و نقل را تا رودخانه انجام می‌دادند با تکرار این عمل و به تدریج با افزایش جمعیت و استقرار در کنار رود بابل پر اهمیت گشته است.^(۳)

به اعتقاد قدما این عده مردم از نظر دینی و مذهبی ریشه عمیقی داشتند به طوری که برای انجام وظایف شرعی و دینی خود به مذهب و پیشگامان آن در مکان آستانه امامزاده ابراهیم (ع) با قدمتی به سال ۸۳۵ قمری به گرد هم می‌آمدند. بنابراین وجود بنای امامزاده ابراهیم (ع) مهمترین اصل برای جمع آوری این عده مذهبی در کنار یکدیگر و شکل‌گیری هسته اولیه بنام مشهد سر بوده است که محله آستانه امامزاده مذکور در جنوب شرقی بابل به عنوان قدیمی‌ترین منطقه شهری معرفی شده است.^(۴)

محله آستانه امامزاده ابراهیم (ع) محلی بود با تلاقی و محلی‌ها به این جا بیشتر برای شکار می‌آمدند و هیچ ساختمان دیگری وجود نداشت.^(۵) انتخاب نام مشهد سر برای این شهر از آن جهت است که سر مبارک امامزاده ابراهیم (ع) برادر امام رضا (ع) در آن جا مدفون است.^(۶)

مرحله دوم: توسعه شهر بابل از آغاز حکومت صفویه تا اواخر حکومت قاجاریه (قبل از سال ۱۳۰۰)

در زمان حکومت صفویه به ویژه در زمان شاه عباس اول مشهد سر به عنوان سر بندر بار فروش (بابل) فعالیت تجاری داشته و این بندر در چهار فرسخی بار فروش قرار داشت و در سال ۱۰۱۶ هجری مشهد سر بندرگاه بازرگانی معتبری بوده است به طوری که تعداد بسیاری از قایق‌ها و کشتیهای کوچک و بزرگ در میان دریا و رودخانه به حمل و نقل کالا به سایر بلاد به خصوص به روسیه فعالیت می‌کرد.^(۷) به دلیل جایگاه بندری مشهد سر، میان مازندران و شوروی سابق آمد و رفت بازرگانان از این بندر انجام می‌گرفت.^(۸)

تا سال ۱۲۲۳ مشهد سر دهکده‌ای بود که تقریباً ۲۰۰ خانه داشت و در دو سوی رود بابل ساخته شد. در سال ۱۲۵۳ بار فروش از میزان تجارت و بازار خوبی برخوردار بوده و راه ارتباطی میان بار فروش و مشهد سر رضایت بخش بود. گاریها و کالسکه‌های چرخ‌دار می‌توانستند آمد و شد کنند

و مشهد سر به عنوان محل ورود کالاهای روسی به ایران بود و هنوز حالت تجاری خود را همچنان حفظ کرده است.

جمعیت مشهد سر در سال ۱۲۷۷ به ۲۳۰ خانوار رسیده است. در ۲۵۰ قدمی رود بابل گمرک خانهای داشت که با شیلات هر ساله ۱۲۰۰۰ تومان اجاره داده می شد.

اجاره رودخانه بابت صید ماهی ۲۰۰ تومان بود. در این سال تجارت در بندر مشهد سر رونق خاصی گرفت. عده‌ای هم که کرجی داشتند به بندرهای انزلی، لنگرود، آشوراده و سایر جاها برای داد و ستد می رفتند.^(۹)

دوران حکومت قاجاریه (در زمان ناصرالدین شاه) دوره بسط سرمایه داری وابسته و تسلط سرمایه داران خارجی بر منابع ملی کشور بود.^(۱۰) در سال ۱۲۹۴ با رونق مبادلات تجاری با روسیه اهمیت گمرکی و بندری مشهد سر بیشتر می شود. پل چوبی بسیار طولی بر رود بابل بسته شد و کاروانسرای در آنجا ساخته‌اند و بعضی از تجار روسی در کاروانسرا منزل دارند که باساری، بار فروش و شاهرود تجارت می کنند. مشهد سر تا انقلاب اکتبر روسیه همچنان از بنادر بازرگانی میان مازندران و روسیه بود که پس از آن به تدریج بندر بازرگانی دریای خزر در ایران با شوروی منحصر به بندر انزلی شد و مشهد سر اهمیت تجاری سابق خود را از دست داد. اما با آمدن وسایل حمل و نقل جدید میان مرکز ایران و مازندران و گشوده شدن راه هراز فاصله بین تهران - آمل - بابل و بابلرس کاهش یافت و دوباره مشهد سر به لحاظ موقعیت خاص ساحلی رونق گرفت.^(۱۱)

توسعه شهر از هسته اولیه که محله آستانه امامزاده ابراهیم (ع) باشد به سمت غرب و شمال گرایش پیدا می کند و محلاتی در دوره قاجاریه به نامهای بازار محله، قاضی محله و قسمتی نیز یور محله شکل می گیرد که این بافت به صورت ارگانیک با معابر و کوچه‌های باریک و پیچ در پیچ خود نوعی از سلسله مراتب دسترسی را رعایت کرده و یک فضای شهری خرد در آن مکان نمایان شده است.^(۱۲)

مرحله سوم: توسعه شهر بابلرس در عصر پهلوی اول (از سال ۱۳۰۰ - ۱۳۲۰)

در زمان سلطنت رضا شاه عمران و آبادی مشهد سر بیشتر مورد توجه قرار گرفت و در سال ۱۳۱۰ مقارن تغییر نام بار فروش به مناسبت رود بابل، بابل نام پیدا کرد. مشهد سر نیز به جهت اینکه در مصب رود بابل قرار دارد بابلرس نامیده شد^(۱۳)

تحولات کالبدی شهر بابلرس در دهه نخست ۱۳۰۰ با ایجاد شبکه ارتباطی، احداث ساختمانهای دولتی و ویلاهای متعدد آغاز گردید.

احداث پل معلق براحتی غرب و شرق شهر را به هم متصل نموده و بر عظمت و ابهت این شهر توریستی افزوده و زیبایی خاص به این شهر بخشیده است. در طول این دو دهه ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ با ایجاد میادین و معابر اتومبیل رو عوامل جدید توسعه به وجود آمد که در متن این تغییرات نوسازی بابلرس شکل گرفت. در این دوره با احداث میادین، خیابانها، ساختمانهای دولتی، بندرگاه، شیلات، گمرک، شهرداری، شهرداری، دانشگاه، بهداشتی و کارخانه در امتداد دو محور رود بابل، شهر به سمت غرب گرایش پیدا نموده و در دو طرف رودخانه با احداث عناصر جدید محله‌های کاظم آباد، همت آباد، کتی پی و قسمت عمده‌ای از یور محله و

سادات محله به محدوده شهر اضافه شده‌اند.^(۱۴)

در فاصله ۵ کیلومتری غرب شهر بابلرس شهرکهای بسیار زیبا و مدرنی نظیر دریا کنار و خزر شهر ساخته شد که روز به روز بر رونق و وسعت این شهر افزوده می گردد.^(۱۵)

در این بافت فضای شهری به عنوان مرکز محله پدید نیامده است و نقاط عاطفی بجز عریض شدن معابر اصلی به چشم نمی خورد.^(۱۶)

محله چهارم: توسعه شهر بابلرس در عصر پهلوی دوم (از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷)

با روی کار آمدن محمدرضا شاه در سال ۱۳۲۰ توسعه شهر تا سال ۱۳۴۵ بسیار کند بوده است که بعد از اجرای برنامه اصلاحات ارضی در پی آن انباشت جمعیت مهاجر به شهر بابلرس ساخت شهر را در تمام سطوح آن به زیر سؤال برده و در نهایت ناهماهنگی شهری عمومیت یافت.

علی رغم شیوه‌های زیست و تولید با وجود شرایط محیطی بابلرس و سرمایه گذاری در زمینه توریسم یا ایجاد رستورانها، هتلها، کازینو و کاخ نخست وزیری در سطح شهر باعث شد که شهر در جهت شرق و غرب گسترش بگیرد و در سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ محلاتی با بافت روستایی به نامهای قائمیه (میخ کالا)، جوادیه، یور محله بالا، ولیعصر (ع) (کهنه یور) و محدوده جدید مانند شهرک نخست وزیری به محدوده شهر اضافه گردید.^(۱۷)

مرحله پنجم: توسعه شهر بابلرس در عصر پیروزی انقلاب اسلامی (از سال ۱۳۵۷ تا حال)

سالهای پس از پیروزی انقلاب اسلامی متأثر از ساخت غلط اجتماعی و اقتصادی نظام گذشته و درگیری با مشکلات خاص نظیر جنگ تحمیلی و اقدامات ناپخته و ناهماهنگ، فشار جمعیتی بر شمال کشور به خصوص شهرهای ساحلی از جمله بابلرس را مضاعف نمود.

در این دوره شهر بابلرس با شتاب بیشتری به گسترش خود ادامه می دهد و در واقع توسعه سریع و ناگهانی که از ابتدای دوره مزبور شروع و تا امروزه ادامه دارد و وسعت و جمعیت شهر را به چندین برابر رسانده است. توسعه عمده شهر بابلرس در مسیر ارتباطی متنی به شهرهای

دیگر ساحلی بوده بدین سبب زمینهای زراعی اطراف شهر که بسیار مستعد برای کشاورزی می باشد به سرعت تغییر کاربری یافته و تحت تأثیر ساخت و سازهای شهری قرار گرفته‌اند. از این رو حاشیه نشینی پدید آمد که باعث افزایش ناهماهنگی موجود شهر گردید. این امر در جنوب شرق بابلرس نمود بیشتری دارد.^(۱۸)

تا سال ۱۳۷۷ کم توجهی به بخش صنعت توریسم و واگذاری زمینهای مواتی بوسیله سازمان زمین شهری در سطح شهر به خصوص در سواحل دریا که به وفور وجود داشته است، باعث گردید تا توسعه شهر شدت بیشتری بخود گیرد و از سال ۱۳۷۷ به بعد با وجود طالبان طبیعت، افزایش تأسیسات و تجهیزات توریستی در اطراف رودخانه و سواحل دریا زمینهای وسیعی زیر ساخت و ساز مجتمع‌های تفریحی، توریستی و شهرکها قرار گرفت. شهرک ساحلی، شهرک آزادگان، شهرک قائم، شهرک دانشگاه، شهرک علی آبادمیر، دانشگاه علوم پایه، جواهری و میان دشت به محدوده دوره شانزدهم، شماره شصت و پنجم / ۶۳

شهری بابلسر اضافه شده‌اند.

این مجتمع‌ها و شهرکها، عملاً شهر را فراتر از جمعیت موجود در آن نشان می‌دهد.^(۱۹) بافت این محلات در حاشیه بلوار پدید آمده و در امتداد خیابان اصلی شهر رو به سمت خارج دارد. در این بافت یک مسیر اصلی دسترسی از بلوار اصلی منشعب گشته و واحدهای مسکونی و بعضاً کوچه‌های بن بست در جوار آن معبر شکل گرفته است.^(۲۰) به طور کلی پتانسیل‌های محیطی و خصوصیات اجتماعی - اقتصادی - مذهبی و فرهنگی شهر بابلسر بر نحوه استقرار محلات و تعیین نقش و عملکرد آن تأثیر مستقیم داشته است. سیما و کالبد شهر تحت تأثیر این عوامل قرار گرفت و با پیشرفت اجتماعی - اقتصادی تحول پیدا کرده و منظره جدیدی به کالبد شهر بابلسر تحمیل شده است.^(۲۱) توسعه شهر بابلسر در مراحل زمانی مختلف در نقشه (۱) نمایان می‌باشد.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادات

بابلسر شهری جدید و تابع سنت‌های فرهنگ روستایی است که در یکصد سال اخیر رشد قابل ملاحظه‌ای داشته که استخوانبندی این شهر را نمی‌توان توسعه یک قلعه روستایی سنتی دانست. آن چنان که در اکثر شهرهای ایستای این سرزمین مشاهده می‌شود این شهر عموماً به صورت بکر در اراضی زراعی و پست اطراف خود رشد یافته است. این شهر با وجود آستانه امامزاده ابراهیم (ع) قدمتی دیرینه دارد و توسعه شهر از زمان صفویه به عنوان سر بندر بارفروش (بابل) رو به افزایش بوده است. ساخت شهر ابتدا عبارت بود از یک شهر کوچک با چند محله که از ویژگی‌های ساختار کالبدی شهرهای بعد از دوران اسلامی برخوردار می‌باشد. به طور کلی ۳ عامل عمده شامل دریا، رودخانه و شبکه ارتباطی (گرگان - رشت) در توسعه فضایی شهر بابلسر تأثیر مستقیمی داشته‌اند. با توجه به مطالعات انجام شده بیشترین سهم در توسعه فضای کالبدی شهر مربوط می‌شود به مهاجران و گردشگرانی که به این شهر وارد شدند. در این امر توریستها و گردشگران در فواصل مختلف بالاخص تابستان نقش بسزایی داشتند که منجر به افزایش تعداد مجتمع‌های اقامتی - تفریحی شهر گردید. واقعیت این که شهر بابلسر از خدمات و امکانات محروم و در مقابل شدیداً در حال از دست دادن زمینهای زراعی و باغی مرغوب خود می‌باشد. از این پس شهر یعنی توده کالبدی حجیمی با توسعه بسیار سریع که بنا به خواست سرمایه‌گذارهای بخش توریسم به ضرر شیوه زیست و محیط آن گسترش فضایی یافت.

شهر زیبا و مصفا بابلسر که یکی از شهرهای ساحلی نمونه است با سرعت چشمگیری مراحل کمال و پیشرفت را می‌گذراند. بدین سبب وجود توانها و قابلیت‌هایی در زمینه فعالیت‌های کشاورزی بویژه صنعت گردشگری نیازمند توجه اساسی در زمینه توسعه و رشد متعادل شهرهای ساحلی می‌باشد که باید مد نظر مسئولین امر قرار بگیرد. در پایان با ارائه راهکارهای مناسب تا حدودی می‌توان از توسعه بی رویه شهر بابلسر جلوگیری نمود. یعنی شناخت تنگناها و محدودیتها و توجه داشتن به مناطق روستایی و اولویت دادن به مشکلات روستائیان در برنامه ریزی منطقه‌ای و ملی و همچنین برقراری تعادل بین فضای شهری و روستایی و تقویت

مراکز شهری کوچک در اطراف شهر بابلسر می‌تواند در جلوگیری از روند مهاجرتی منطقه نقش داشته باشد.

برنامه ریزی بایستی سیستمی انجام شود. یعنی برنامه ریزی فضایی شهر بابلسر در غالب برنامه ریزی‌های محلی، منطقه‌ای و آمایش سرزمین صورت پذیرد تا در یک هماهنگی و کارکرد صحیح با سایر نظام‌های فضایی شهر در ارتباط باشد.

پی‌نوشت

- ۱- چهارمین کنفرانس آموزشی سرتاسری راهنمایان فرهنگی کشور - بابلسر ۲۲ تا ۲۸ شهریور - اداره کل فرهنگ و هنر استان مازندران - ۱۳۵۴ صفحه اول.
- ۲- کرجی: نوعی بارانداز است که از قایق بزرگتر می‌باشد.
- ۳- رجب پورکاری، حسن - بررسی اجمالی از فضای جغرافیایی بابلسر - نشریه سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (سپهر) - شماره ۴۲ - تابستان ۱۳۸۱ صفحه ۵۰.
- ۴- رجب پورکاری، حسن - روند شکل‌گیری و توسعه فضایی شهر بابلسر - پایان‌نامه کارشناسی ارشد - دانشگاه آزاد اسلامی شهرری - مهر ۱۳۸۰ صفحه ۱۷۳.
- ۵- گلزاری، مسعود - سفرنامه ملگونوف به سواحل جنوبی دریای خزر - انتشارات داد جو - ۱۳۶۴ صفحه ۱۱۴.
- ۶- مهندسان مشاور میلان - طرح جامع شهرهای بابل و بابلسر - وزارت مسکن و شهر سازی - ۱۳۴۷ - صفحه ۷۰.
- ۷- میرسلیم، سیدمصطفی - دانشنامه جهان اسلام - نشر دایرةالمعارف - ۱۳۷۵ - صفحه ۹۶.
- ۸- افشار سیستانی، ایرج - نام دریای پارس و دریای مازندران و بندرها و جزیره‌های ایران - ناشر کشتیرانی والفجر ۸ - ۱۳۷۶ صفحه ۲۹۶.
- ۹- میرسلیم، سیدمصطفی - دانشنامه جهان اسلام - نشر دایرةالمعارف - ۱۳۷۵ - صفحه ۹۷.
- ۱۰- رجبی، آریتا - روند شکل‌گیری و توسعه فضایی شهر تهران - فصل‌نامه پژوهش‌های جغرافیایی - مؤسسه جغرافیای دانشگاه تهران - شماره ۳۴ - تیر ۱۳۷۷ ص ۸۲.
- ۱۱- میرسلیم، سیدمصطفی - دانشنامه جهان اسلام - نشر دایرةالمعارف - ۱۳۷۵ - صفحه ۹۸.
- ۱۲- رجب پورکاری، حسن، روند شکل‌گیری و توسعه فضایی شهر بابلسر - پایان‌نامه کارشناسی ارشد - دانشگاه آزاد اسلامی شهرری، مهر ۱۳۸۰ صفحه ۱۹۴.
- ۱۳- میرسلیم، سیدمصطفی - دانشنامه جهان اسلام - نشر دایرةالمعارف - ۱۳۷۵ - صفحه ۹۳.
- ۱۴- رجب پورکاری، حسن - روند شکل‌گیری و توسعه فضایی شهر بابلسر - پایان‌نامه کارشناسی ارشد - دانشگاه آزاد اسلامی شهرری - مهر ۱۳۸۰ صفحه ۱۸۰.
- ۱۵- چهارمین کنفرانس آموزش سرتاسری راهنمایان فرهنگی کشور - بابلسر ۲۲ تا ۲۸ شهریور - اداره کل فرهنگ و هنر استان مازندران - ۱۳۵۴ صفحه ۱.
- ۱۶- مهندسان مشاور نقش محیط - طرح جامع شهر بابلسر - زمستان ۱۳۷۹ صفحه ۴۸.
- ۱۷- رجب پورکاری، حسن - روند شکل‌گیری و توسعه فضایی شهر بابلسر - پایان‌نامه کارشناسی ارشد - دانشگاه آزاد اسلامی شهرری - مهر ۱۳۸۰ صفحه ۱۸۱ تا ۱۸۵.
- ۱۸- همان منبع صفحه ۱۸۷ تا ۱۸۹.
- ۱۹- همان منبع صفحه ۱۸۷ تا ۱۸۹.
- ۲۰- مهندسان مشاور نقش محیط - طرح جامع شهر بابلسر - زمستان ۱۳۷۹ - صفحه ۴۸.
- ۲۱- رجب پورکاری، حسن - نظام سلسله مراتب شهرهای مازندران - برنامه مازندران - نشریه داخلی سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان مازندران شماره ۲ - اردیبهشت ۱۳۸۲ صفحه ۱۲.